

Дядечко Л. П., Петренко О. В., Прадід Ю. Ф.

**250 КРИЛАТИХ СЛІВ І ЗВОРОТІВ М. В. ГОГОЛЯ:
УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИЙ ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИК /
250 КРЫЛАТЫХ СЛОВ И ВЫРАЖЕНИЙ Н. В. ГОГОЛЯ:
РУССКО-УКРАИНСКИЙ ТОЛКОВЫЙ СЛОВАРЬ**

Сімферополь : Видавець ФОП Лемешко К. О.— 2012.— 584, 236 с.

У 2012 р. українські вчені Л. П. Дядечко, О. В. Петренко та Ю. Ф. Прадід опублікували російсько-український і українсько-російський тлумачний словник-«перевертень» — «250 крилатих слів і виразів М. В. Гоголя». Завдяки цій книзі читач повною мірою зможе оцінити той вплив, який «из прекрасного далека» продовжує здійснювати на нас геніальний письменник XIX ст.

Перед нами — перший у світовій практиці письменницький двомовний перекладний словник крилатих слів (КС) і крилатих виразів (КВ). З одного боку, він є свідченням подальшого розвитку традицій слов'янської лексикографії, а з другого, — істотно відрізняється від усіх виданих раніше ептонімічних зібрань. Із виходом у світ російсько-українського та українсько-російського словника крилатих слів і виразів М. В. Гоголя можна говорити про народження нового жанру словників крилатих одиниць (КО) — письменницьких перекладних тлумачних двосторонніх словників. До останнього часу при класифікації словників КО вчені як особливі жанри, серед інших, називали окремо перекладні (двомовні й тримовні) словники і «авторські», побудовані на творах окремих письменників¹.

Майже всі двомовні й тримовні словники КО були опубліковані на початку ХХІ ст., хоч перші перекладні довідники КС і КВ з'явилися ще у 80-і роки. ХХ ст. Родоначаль-

никами жанру російсько-іншомовних довідників КО можна вважати В. П. Беркова, автора російсько-норвезького і російсько-англійського словників КО, а також укладача російсько-німецького словника КО Ю. М. Афонькіна. Перші кроки російських лексикографів у створенні перекладних (поки що тільки двомовних) словників КО мали одну особливість: адресуючи свої словники особам, що вивчають російську мову як іноземну, укладачі зазвичай обмежувалися вказівкою на джерело КО (називався автор, наводився заголовок твору, в якому «народилися» КВ або КС, іноді подавався фрагмент тексту, що послужив основою для утворення КО). Оскільки еквівалент, рівноцінний російській КО, не завжди можна було знайти, укладачі в таких випадках подавали власний переклад КО. Ні російська, ні перекладна мовні одиниці не супроводжувалися ілюстративним матеріалом, і навіть у тих випадках, коли словникова стаття містила семантичну характеристику КО, сфера її використання і діапазон її функціональних можливостей не завжди знаходили належне відображення.

Ситуація почала змінюватися на початку ХХІ ст. У Росії були перероблені, доповнені та перевидані перші двомовні словники КО. Порівняльні довідники з «вихідними» російськими КО почали з'являтися також у близькому і далекому зарубіжжі.

Принципи опису КО в порівняльних словниках ХХІ ст. істотно відрізняються від тих, що сформувалися у 80–90-і роки ХХ ст. Першопрохідцем у цій парині слід визнати одного з авторів рецензованого словника

¹ Шулежкова С. Г. Имеют ли право крылатологи называть свои справочники словарями? (Размышления по поводу языкового статуса крылатых единиц и принципах их лингвистического описания) // Мир русского слова.— 2010.— № 4.— С. 23-28.

Л. П. Дядечко. У матеріалах до словника «Новое в русской и украинской речи: крылатые слова — крилаті слова» вона вже подає зразки вживання КО в порівнюваних мовах й акцентує увагу на розбіжностях в семантиці російських і українських одиниць.

Польський учений В. Хлебда при написанні російсько-польського словника КО розробив і застосував нову, глибоко продуману методику зставного опису національних корпусів КС і КВ, яка передбачає врахування своєрідності менталітетів різних етносів і творчі, від упорядника-перекладача, «вкраплення» в систему КО мови перекладу, коли одиницям першої з описуваних мов не знаходили в мові перекладу еквівалентів.

КО будь-якої національної мови якнайтісніше пов'язані з культурою і традиціями народу, його носія, а КС і КВ, які належать конкретному письменнику, крім національних рис, мають ще й особливу художню форму. Ця форма «вербалізує зазвичай неповторний, індивідуальний зміст, або поняття та поняттєві комплекси, що з'явилися тільки в цьому тексті і покликані до життя певним автором», а тому при порівнянні чи зіставленні національних корпусів КО «поняттєва безеквівалентність (і, очевидно, формальна) є радше правилом»². Зазначений фактор особливо важливий при створенні тлумачного перекладного словника КО окремого письменника. Ось чому, попри те що вже опубліковано кілька «письменницьких» словників КО, до сьогодні ніхто не брав на себе сміливості написати тлумачний перекладний письменницький двосторонній словник.

Гоголівські КО надають прекрасну можливість висловити захват, замишування або просто, як пишуть автори рецензованого словника, пограти з розкішним, натхненням, мудрим, веселим, але іноді й уїдлигим, нещадним словом. Хто з нас, зустрічаючи після довгої розлуки свого нащадка зі зміненним зовнішнім виглядом, не вигукне: «А поваротись-ка, сын! Экой ты смешной стал!»; розповідаючи комусь про занадто ввічливу світську жінку, не назве її *дамой приятной во всех отношениях*; вислухавши черговий пасаж нестримного хвалька, брехуна, подумки не пригадає гоголівського *Хлестакова*, а зіткнувшись із черговою сенсаційною статтею, що побудована на неперевірених фактах, не охрестить її автора-журналіста *щелкопером* або *бумагомаракой*?

Автори нового словника поставили перед собою досить складне завдання — подати всебічний лінгвістичний опис КО М. В. Гоголя, що функціонують у сучасній російській та українській мовах, і успішно з ним

упоралися. Відмовившись від екстенсивного принципу у відборі «гоголізмів» (термін укладачів. — С. III), їм удалося уникнути спокуси включити в словник усі гоголівські інтертекстеми, що зустрілися під час відбору матеріалу. Цифра 250 здається на перший погляд такою незначною порівняно з цифрами 1900 (стільки одиниць описано в словнику крилатих висловів Пушкіна³) або 2000 (словник КВ у «Горе от ума» О. С. Грибоедова⁴), однак вона справді репрезентує корпус гоголівських слів і виразів, які мають мовний статус.

Секрет успіху авторів криється в принципах відбору об'єктів опису. У Словник увійшли, по-перше, «імена персонажів і назви місць дії; по-друге, крилаті вирази — більшменш точні фрагменти з творів М. В. Гоголя, які вже відірвалися від першоджерела, проте ще зберігають у свідомості сучасних носіїв мови асоціативний зв'язок із ним і достатньо широко використовуються в номінативно-характеризувальній функції; по-третє — похідні від одиниць перших двох» (с. 9). При відборі КВ автори Словника керувалися ще й додатковим критерієм. Втрата ними «цитатних ознак», їх «самостійність» визначалися «з розвитку у висловів власного значення і стабілізації в них компонентного складу, що не виключає варіантності, яка, навпаки, підкреслює високий ступінь освоеності мовою, будучи результатом, з одного боку, активного використання в мові, а з другого — тиску мовної системи» (с. 9–10).

Укладачі відмовилися від уведення в словник кількох груп одиниць, які традиційно приписувалися М. В. Гоголю:

1) окремих загальних іменників у переносному значенні (*клубничка* — символічне позначення флірту, еротики, сексу; *баба* — слабохарактерний чоловік, *моветон* — поганий тон);

2) імені *Бонапарт*, яке набуло лайливого значення ще до написання «Мертвих душ»;

3) гоголівських описів ситуацій, становищ тощо, які не отримали своєї стійкої словесної форми (*в комнате такое... амбре; книжка, заложенная закладкой на четырнадцатой странице; Манюлов и Чичиков в дверях уприсивают друг друга пройти вперед; дружат, как Иван Иванович с Иваном Никифоровичем; жених в окно выпрыгнул; с собственным записом, как гоголевский Петрушка*);

4) фразеологізмів, прислів'їв, відомих у народному побуті ще до М. В. Гоголя і лише введених ним у загальнолітературний ужи-

³ Мокієнко В. М., Сидоренко К. П. Словарь крылатых выражений Пушкина. — СПб., 1999. — 752 с.

⁴ Мокієнко В. М., Семенец О. П., Сидоренко К. П. Большой словарь крылатых выражений Александра Грибоедова. «Горе от ума» / Под общ. ред. К. П. Сидоренко. — М., 2009. — 800 с.

² Chlebda W. Rosyjsko-polski słownik skrzydlatych słów / W. Chlebda, W. M. Mokijenko, S. G. Szulez-kowa. — Łask, 2003. — S. 11.

ток, які, на думку укладачів рецензованого словника, сьогодні втратили асоціації з гоголівським текстом (*глуп, как сивый мерин; Дурак на дураке сидит и дураком погоняет; заехать к Сотикову и Храповицкому; Кто уже дурак, тому не разогнуться в ладонь; кувшинное рыло; мышинный жеребчик; люди мрут как мухи; небо коптит; Отца родного не пощадит ради красного словца; пристало, как корове седло; Соболезнование в карман не положишь; фонарь под глаз ставит; Что же ты стоишь? Ведь я тебя не бью!; чертова пропасть; чертова перечница*);

5) висловів, що належать іншим авторам, і лише популяризованих М. В. Гоголем, які зараз функціонують без «печатки авторства» (*Большому кораблю — большое плавание; квасной патриотизм; В России две беды — дураки и дороги*);

6) поширених розмовних конструкцій клішованого або напівклішованого типу (*Эй, вы, залётные!*) (с. 10—12).

Попри такий строгий відбір, у словнику описано не тільки 250 КО М. В. Гоголя, що функціонують у російській мові, але й 100 КО, освоєних українською мовою. Загалом укладачі збагатили російську лексикографію дев'ятьма десятками, а українську — вісьмома десятками гоголівських КО. Описані в раніше виданих ептографічних довідниках гоголівські КО у новому словнику зазнали ретельного лінгвістичного перегляду: уточнюються їхні значення, шляхом підбору численних прикладів аргументується їхній мовний статус, виявляються раніше не помічені лексикографічними варіативні можливості КО і деривати, окреслюються сфери їх функціонування (див., наприклад, словникові статті *И веревочка в дороге пригодится* (с. 191–193); *Плюшкин и плюшкинская куча* (с. 355–361); *Пришли, понюхали — и пошли прочь* (с. 387–389); *храм уединённого размышления* (с. 497–499) та ін.).

На особливу увагу заслугове картотека, на базі якої створювався Словник. Це добротні «паспортизовані» цитати з класичної російської та української художньої літератури XIX ст., з радянської прози та поезії XX ст., із сучасної періодики, фрагменти з інтернет-текстів, усної розмовної мови, матеріалів радіо- й телепередач.

Фундаментальна теоретична підготовка укладачів, лексикографічний досвід і багата ілюстративна база дозволили їм реалізувати багатоаспектний лінгвістичний підхід при описі гоголівських КО. Це повною мірою відображено в продуманій і планомірно реалізованій системі структурування Словника загалом і його статей зокрема.

У Словнику два розділи, фактично два словники, дзеркально побудовані. Після вступів у кожному з них, де викладається

історія фіксації гоголівських КО і обґрунтовуються принципи відбору та аналізу мовного матеріалу (с. 4–18, 4–16), короткої характеристики самого Словника (с. 19–23, 16–20), переліку основних скорочень (с. 25–26, 22) та списку цитованої літератури (с. 27–30, 23–26), ідуть словникові статті, розташовані в алфавітному порядку без урахування пропусків між словами. Розділи супроводжуються покажчиками компонентів крилатих виразів М. В. Гоголя (с. 566–571, 230–234) і покажчиками творів М. В. Гоголя — джерел КС і КВ (с. 572, 235). Російський розділ завершується двома додатками: у першому подається перелік гоголівських виразів, крилатість яких не підтверджується сучасною мовною практикою (с. 573–576), у другому — КВ різних авторів про М. В. Гоголя.

Заслугове на окрему увагу структура словникових статей. Кожній з них присвоєно свій номер усередині розділу (російського або українського), і складається вона з двох частин. Перша (обов'язкова для будь-якої статті обох розділів) містить відомості, характерні для перекладних словників, друга (факультативна в межах другого розділу) — для словників КО. Відомості в кожній словниковій статті розподілено за одинадцятьма зонами: три з них (заголовкова, перекладу і джерела) розташовуються в першій частині статті, вісім (підзаголовкова, варіантності, додаткових лінгвістичних характеристик, тлумачення, ілюстративна, похідності, оказіональності й відомостей про фіксації КО в спеціальній літературі) формують другу частину словникової статті.

Як приклад наведемо словникову статтю з російського розділу, присвячену КВ *несравненная Солоха* (с. 300–302):

И часть словарной статьи

1. Заголовок статьи.

128. *несравненная Солоха*

2. Зона перевода.

незрівнянна Солоха

3. Зона источника.

<Дьяк:> А что это у вас, великолепная Солоха? <...> А это что у вас, дражайшая Солоха? <...> А что это у вас, несравненная Солоха?..

«Ночь перед Рождеством» (сб. «Вечера на хуторе близ Диканьки», ч. 2, 1832)

И часть словарной статьи

1. Подзаголовок статьи.

несравненная Солоха

2. Зона вариативности состава.

♦ (*несравненная / великолепная / прекрасная / прекраснейшая*) Солоха

3. Зона дополнительных лингвистических характеристик.

См. также: *А что это у вас, несравненная Солоха?*

4. Зона толковання.

1. Любимая женщина; та, которая лучше всех (*перен., обычно шутл.*).

5. Иллюстративная зона.

Десять лет не так уж и плохо, моя прекраснейшая, моя пампушка Солоха, все десять лет нашей любви, в сундуке прячущейся от досужих ахов и ахов — это ведь подвиг разведчика... С. Бойченко, сб. «Ботаника» // Zimbabwe.ru/library, 26.03.1999.

В ночь перед Рождеством я жду тебя, Солоха! Забавляясь с наложницей-песней, настроение поставлю на «плюс», И накрою стол, как знатный лях, для... тебя несравненной, Солоха! Припев: *Кто там так приторно болтнул, что сказок кончилась эпоха?* — Она к нам только ворвалась с огромным шансом впереди... Давай, уйдем с тобой в загул, о несравненная Солоха!... И. Баянов // Stil.ru, 06.01.2009. <...>

6. Зона производности.

> Солохин

О таком, как у Солохи. *В хлебе белел нос майора Ковалёва, который цирюльник чуть было не употребил с луком, запах которого буквально разлит по странице, и перелистав ее, вы услышите этот запах на своих пальцах и испытаете желание немедленно вымыть руки... А потом поест. Хоть солохиных вареников со сметаной, хоть грибков. Ибо велика сила искусства, и противостоят ей нет никакой возможности. И. Мак. Именем классика. Гоголь-моголь и его разновидности* // Неделя, 27.03.2009. *Солохин огород (ассорти из свежих овощей (меню ресторана «Гетманский», ГРК «Козацький Стан»).*

7. Зона окказионального (индивидуально-авторского) употребления.

≈ И, напоследок, как водится — десерт. Это язык, которым Марина Медникова владеет в совершенстве. Он сочен, как наливные яблоки в украинском саду, и пышен, как будто цветущий шиповник. Он роскошен, как «великолепная Солоха»; ярок, цветаст и насмешлив, как перебранка бабки Параски и бабки Палажки. И вкусен, как горячий украинский хлеб. Язык книги метафоричен, как всякий древний и прекрасный язык. Размышления по поводу книги Марины Медниковой «Тю!» // сайт «Замок сказок».

Продолжение зоны толкования.

2. Привлекательная пышная женщина, обычно любвеобильная и хлебосольная (*перен.; шутл. или ирон.*).

Продолжение иллюстративной зоны.

Несравненная Солоха — комментарий к фото девушки из общежития // Photographer.ru/ postop, 02.07.2007.

Киевские театралы были порадованы звёздным составом новой постановки старинного водевиля «Ханума» в исполнении

любимых артистов. После постановки великолепная Солоха и Шинкарь дядько Нальвайко встречали свою труппу у себя в гостях. Почти политический скандал случился по окончании ужина — режиссер-постановщик спектакля Роберт Манукян настолько поддался чарам несравненной Солохи, что попросил гастрономического убежища в «Шинке». «Ханума» в ресторане «Шинок» // Lasoon.com.ua, 03.02.2009. <...>

Продолжение зоны толкования.

3. Название предприятий общественного питания, фирм и др.

Продолжение иллюстративной зоны.

Специально для журнала «Time-Out Баку» «Солоха» — очень популярное название для ресторана украинской кухни. Например, в Москве есть аж четыре ресторана «Солоха», объединённые в сеть. В Баку «Солоха» пока одна. Записки ресторанный критика-5, 24.12.2007. <...>

8. Фиксация описываемых единиц в специальной литературе.

— Прозоров 2005, 13; КС Гоголя — www.

Великим надбанням словника слід визнати те, що під час розстановки наголосів автори враховували комунікативну акцентуацію компонентів КВ, що в лексикографічній практиці зустрічається вперше, напр.: *А хто это у вас, несравнённая Солоха?* (с. 55); *Есть ещё парох в пароховницах* (с. 157); *Батько! Где ты там? Слышишь ли ты? — Слышу!* (с. 57); *Ведь на то и живёшь, чтобы срывать цветы удовольствия* (с. 81); *Есть такой Бобчинский* (с. 159), *Нет уз святого товарищества* (с. 307); *Ну что, мол, брат Пушкин?* (с. 324); *Фу ты, какая пышная фигура!* (с. 483); *Что, сынку, помогли тебе твой ляхи?* (с. 520); *Я тебя породил, я тебя и убью!* (с. 563) та ін. Як видно з прикладів, наголосами позначаються й односкладові слова, якщо їх необхідно інтонаційно виділити у вимові. Така інформація є дуже важливою для іноземців. Інколи в компонентів гоголівських КО наголос не збігається із сучасним нормативним наголосом у еквівалентного російського слова, тому в словнику в таких випадках подається необхідна історико-орфоепічна довідка, що підкреслює своєрідність «гоголізму»: *Знаете ли вы украинскую ночь? О, вы не знаете украинской ночи!* (с. 178).

Словник містить чимало тонких історико-лінгвістичних і лінгвокультурологічних зауважень, які перетворюють знайомство з ним у захоплююче читання. Це, наприклад, довідка про наголос у гоголівські часи на с. 178, що супроводжує опис КВ за номером 75; короткий історико-культурний коментар до КВ із комедії «Ревизор» *Казённого жаслованья не хватает даже на чай и сахар* про

те, наскільки дорогий був чай у гоголівські часи (с. 217); цікаві відомості, що стосуються кольору костюма Чичикова, наведено в словниковій статті *цвет наваринского дыма с пламенем* (с. 499).

Словник-«перевертень» по-справжньому сучасний. Доказом цього є не тільки активне використання авторами всіх можливостей Інтернету, з його власними жанрами та архівами текстів минулих століть (без Інтернету в наш час робота лексикографа немислима), але й увага до нових явищ у комунікативній практиці, де писемна мова, завдяки технічним засобам спілкування, освоює мовні одиниці, що існують тільки в графічній формі. Укладачі ввели в російський розділ словника КВ із «Записок сумашедшего» *Чи 34 сло Мц гдао. Февраль 349* «про події, факти, безглузді, що не піддаються логічному поясненню (ірон.)» (с. 511–512). Приклади з ілюстративної частини доводять стійкість і крилатість цього виразу, окреслюючи специфічну сферу його використання.

Звичайно, у цій великій цікавій роботі є і вразливі або спірні місця. Так, наприклад, навряд чи можна беззастережно погодитися з авторами, які стверджують, що на новому етапі розвитку науки «була доведена короткочасність “крилатості” загальних імен і, отже, визнання слідом за Бюхманом крилатими тільки власних імен» (с. 9). По-перше, власні імена, набувши символічних значень, стають найменуваннями не одиничних осіб або явищ, а безлічі однорідних і, таким чином, переходять з розряду власних назв у імена загальні, ставши кри-

латими, а те, що вони можуть писатися з прописних літер, принципово нічого не змінює. Навіть у рецензованому словнику таких графічних варіантів чимало (пор. *Чичиков* и *чичиковы*, *Хлестаков* и *хлестаковы*, *Плюшкин*, *плюшкин* и *плюшкины*). Що ж до загальних іменників на зразок *хлестаковщина*, *плюшкинство*, *чичиковщина*, то їхню «довговічність» підтверджують самі автори, які помістили їх на сторінках словника разом із сучасними прикладами вживання.

Дещо незвичним видається принцип введення до складу крилатих слів чи висловів «тільки за умови, що ці одиниці наявні в прикладах, у яких вони оформлялися як звичайна цитата, з прямим або непрямим посиланням на джерело» (с. 10). Навряд чи відсутність таких «неспростовних» доказів у арсеналі одного або навіть групи лексикографів може свідчити про «стирання печатки авторства» і перетворення авторських КО у звичайні, «безіменні» слова і вирази. Згадка про авторів відомих КС або КВ учасниками комунікації може сприйматися як певна штучна, «вучена» манера спілкування.

У цілому, перед нами чудова, розумна книга, написана з глибоким знанням справи, книга, прочитання якої принесе справжнє задоволення кожному фахівцю-філологу, журналісту, письменнику, учителю-словеснику і взагалі поціновувачу російської та української мов. Адже в кожному гоголівському крилатому слові і вислові ми відчуваємо «безодню простору».

С. ШУЛЕЖКОВА
(Магітогарськ, Росія)